Majolica vloertegels - een overzicht

Frans Caignie & Guido Van den Eynde

De oorsprong van majolica vloertegels moeten we zoeken in Italië. Hoewel Cipriano Piccolpasso uit Castel Durante in zijn werk over de kunst van de pottenbakker *Li tre libri dell'arte del Vasaio*, dat hij schreef tussen 1548 en 1557, geen melding maakt over de techniek voor het produceren van tegels, is er in het laatste kwart van de 15de tot ruim de eerste helft van de 16de eeuw in Italië toch heel wat tegelproductie geweest.[1] Het betrof op dat ogenblik hoofdzakelijk vloertegels. Deze zijn aanvankelijk beschilderd met een decor dat zich begrenst tot één enkele tegel. Pas in een latere periode wordt het decor uitgespreid over een ruimer tegelvlak. De hiervoor gebruikte metaaloxides leveren de schitterende grand-feu kleuren blauw, oranje, groen, geel en bruin, bijna steeds aangebracht op een witte onderlaag uit tinoxide. Prachtige voorbeelden hiervan kunnen op heel wat plaatsen in Italië nog in-situ worden bewonderd, zoals in de Santa Maria Maggiore kerk te Spello, omgeving Assisi, die 1566 is gedateerd of in de sacristie van de San Pietro kerk in Perugia.[2] Dichter bij huis kunnen we in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel de vloer bewonderen uit de kapel van de familie Castracani te Scagli, te dateren ca 1560. In tal van Italiaanse musea worden dan weer losse tegels of restanten van vloeren bewaard zoals de Perzisch aandoende ster- en kruistegels uit de Sint-Franciscuskerk te Deruta (1524) in het nabijgelegen Museo Regionale della Ceramica waar ook een hele collectie fragmenten uit de loggia van de Rocca Paolina uit Perugia (1542) is tentoongesteld.[3]

Afb. 1 Detail uit de majolicavloer in de Cappella Baglioni in de Santa Maria Maggiore kerk te Spello (1566). © Scala, Antella Firenze 1991.

Een vloer uit majolicategels was in de 16de eeuw in Italië een luxeproduct dat zeer gegeerd was door de hogere wereldlijke en geestelijke gezagdragers om de voorname plaatsen in hun kerken, abdijen, kapellen, paleizen en kastelen op te smukken. Ook Frankrijk is met dit modeverschijnsel meegegaan. De catalogus van een congres over dit onderwerp, gehouden in 2000 te Bourg-en-Bresse, geeft een overzicht van de Franse majolicavloeren van de 13de tot

de 17de eeuw.[4] Een van de vele meesterwerken is zeker de vloer die door Margaretha van Oostenrijk werd besteld voor haar kerk te Brou (1531-32) maar waarvan vandaag nog slechts een fractie is overgebleven.[5] De Spaanse productie van majolicavloeren met het hierna geïllustreerd achtkantschema concentreert zich in Manisès en Paterna, maar van Spanje hebben we in het Noorden voornamelijk het gebruik van tegels als wandbekleding overgenomen.

Vanuit Italië verspreidt de productie van majolica zich over West-Europa. Via het werk van Piccolpasso is ons de naam van Guido di Savino bekend, die zich in de eerste jaren van de 16de eeuw in Antwerpen komt vestigen en daar, samen met zijn vijf zonen, majolica schotelgoed en majolica vloeren volgens de Italiaanse techniek is gaan produceren. Deze Guido is geïdentificeerd met de uit de archieven gekende *geleyerspotbacker* Guido Andries, die zich in Antwerpen de voornaam van zijn schoonvader Andries Bollekens, als familienaam heeft toegeëigend.[6] In zijn atelier is de welgekende vloer uit het hoogkoor van de abdijkerk van Herkenrode gemaakt, waarvan een 500-tal tegels in 1888 zijn aangekocht door voornoemd museum te Brussel en daar tentoongesteld. Het vloerschema met achtkantpatroon is opgebouwd uit een centrale vierkante tegel waarlangs vier langwerpige zeskanttegels worden gelegd. Deze decoratieve structuur is in de 15de en 16de eeuw in Europa het vaakst gebruikt voor het schikken van vloertegels en is uiteraard gebaseerd op de vroege Italiaanse voorbeelden. De middentegel bevat een decor met een dier, een persoonsbuste of een rozet van bladeren, meestal gevat in een cirkelband en veelal een hoek met stralenbundel. De zeskanten zijn gevuld met een decor van symmetrisch opgebouwde ranken die cirkelen omheen een vrucht of een bloem, waarbij de tegel steeds een brede blauwe zoom heeft. Dit laatste element kenmerkt trouwens ook de vierkante tegels uit deze vloer.[7]

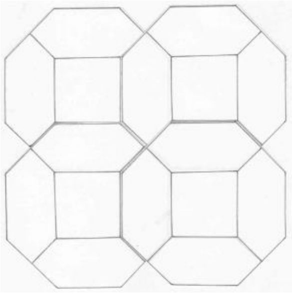

Afb. 2 Compositie van een achthoekig tegelschema geconstrueerd met vierkante en zeskante tegels. Tekening F. Caignie.

Het archief van de abdij van Averbode bewaart het originele besteldocument van abdis Mechtilde de Lexhy, opgesteld op 25 mei 1532 voor levering vóór Pasen 1533. Naderhand zijn aan dit document nog heel wat interessante notities toegevoegd betreffende de levering,

de betaling en zelfs vervanging van gebroken exemplaren. Bij de Herkenrode vloertegels is het decor steeds begrensd tot één enkele tegel. Dit is ook zo in de vloer die Lord William Sandys in zijn landhuis The Vyne nabij Basingstoke (Engeland) aanbracht. Dankzij een opvallende overeenkomst in decor met de tegels van Herkenrode en vermelding erop van typisch Vlaamse namen die voortkomen uit toneelstukken van de rederijkerskamers kon deze majolicavloer als Antwerps worden bestempeld. De The Vyne tegels bevinden zich weliswaar nog op de site waarvoor ze ca 1520 zijn besteld, maar de oorspronkelijke plaats binnen het gebouwencomplex is niet met zekerheid gekend.[8]

Een derde hoogtepunt van de Antwerpse majolicanijverheid bevindt zich in de kapel van kasteel Rameyenhof te Gestel, nabij Lier.

Afb. 3 De majolicavloer in de kapel van kasteel Rameyen te Gestel, België, na de restauratie in 2000 (ca 1527): algemeen zicht vanaf de kapeldeur (l), een zone met groteskendecor (m) en het wapenschild van Jan van Immerseel en Maria de Lannoy in een medaillon van laurier (r). Foto's F. Faure.

Door het wapenschild van de echtlieden van Immerseel - de Lannoy dat in het midden van de vloer in een lauwerkrans is geschilderd en gebakken in het glazuur van de majolicategels plaatst de vloer zich duidelijk in de bewoningsgeschiedenis van het kasteel. Dit laat toe de productie en plaatsing ervan te bepalen in 1527, net vóór of omstreeks de dood van schout en markgraaf Jan van Immerseel. Deze vloer is ook de enige van Antwerpse makelij die zich nog in-situ bevindt, voor 85 procent intact, en door zijn tegelvlak dat perfect aansluit op de kapelmuren ontegensprekelijk ontworpen voor deze zeshoekige kapel. En het is ook de enige vloer in onze contreien waarbij het decor zich uitspreid over zes driehoekzones van telkens ca 60 tegels waarbij twee decortypes alternerend voorkomen: een groteskendecor en een herfstboeketdecor. Hoewel de vloer uit Rameyenhof qua kunst en vakmanschap zeker niet moet onderdoen voor voornoemde grote namen, heeft het gedetailleerd tegelonderzoek dat plaats vond ter gelegenheid van de restauratie van de vloer in 2000, de moeilijkheden en problemen aan het licht gebracht waarmee het vroeg 16de-eeuwse majolica-atelier te kampen had om in een kleinbehuisd stadsatelier een vloer van 3,6 meter diameter te fabriceren. [9] Naast een reeks scherfkarakteristieken die gebreken in het productieproces aan het licht brengen,

kunnen we ook aantonen dat twee en mogelijk zelfs drie opeenvolgende bakbeurten nodig waren om het hele kapeloppervlak tot tegen de muren te betegelen.[10]

De decoratieve elementen op de tegels uit Herkenrode en The Vyne vinden we terug op de vloertegels in Fère-en-Tardenois (Aisne, Frankrijk), op de Anjum-tegels (zie verder) en op heel wat geïsoleerde tegelvondsten uit de Antwerpse bodem. De Herkenrode tegel was de creatie van Guido Andries in zijn atelier *Den Salm* in de *Cammerstrate* te Antwerpen en we hebben alle reden om aan te nemen dat dit decortype na zijn dood in 1541 door zijn opvolger Franchois Frans werd aangehouden. Deze hypothese wordt ondersteund door een tegelvondst van het Herkenrodetype op de site van het kasteel van Lamoraal Graaf van Egmont te Zottegem (België)[11] en een waaier aan gelijkaardige fragmenten uit de abdijsite Ten Duinen te Koksijde (België)[12].

Afb. 4 Herkenrodetype majolica vloertegels uit de abdij Ten Duinen te Koksijde. Foto's F. Caignie.

Op het ogenblik dat in Nederland omstreeks het derde kwart van de 16de eeuw de productie van majolicategels op gang kwam - grotendeels door uitgeweken Antwerpse *geleyerspotbackers* - was in Antwerpen de productie van majolicavloeren al over zijn hoogtepunt heen. Daardoor zijn in de 16de eeuw in Nederland, zover bekend, geen majolicavloeren geproduceerd. De zeskante vloertegels die Dingeman Korf toewijst aan de te Anjum gelegen Holdinga state behoren, samen met de tegels welke oppermaarschalk Anne de Montmorency bestelde voor de kapel van zijn kasteel te Fère-en-Tardenois, tot het Herkenrodetype. Korf heeft deze drie vloeren van elkaar kunnen onderscheiden door een verschil in tegelgrootte, wat consequenties heeft op het decor.[13]

Afb. 5 Zeskante vloertegel uit Anjum. Foto F. Caignie.

Een andere vloer die aan de Antwerpse majolicaproductie wordt toegeschreven is die van het kasteel van Breda.[14] De mysterieuze oogtegels in een gele kruisversie en een blauwe sterversie, de blauwe slingerbandtegels en de ronde rozettegels zullen tegelkenners niet onbekend zijn. Algemeen wordt aangenomen dat deze majolicategels besteld zijn door graaf Hendrik III van Nassau (1483-1538) voor zijn nieuwe Renaissancepaleis in Breda waarvan de eerste bouwfase plaats vond tussen 1536 en circa 1540/1544.[15] Over het karakter en de exacte ligging van de Bredase vloer is weinig bekend. De vloer is waarschijnlijk uitgebroken in 1826-1828 toen het kasteel werd ingericht tot Koninklijke Militaire Academie en als puin op het terrein en elders gestort. In de loop der jaren zijn er regelmatig tegelfragmenten teruggevonden maar het materiaal is nooit systematisch gedocumenteerd en bovendien verspreid geraakt over meerdere collecties in Nederland. Momenteel loopt een project waarbij alle bekende stukken typologisch en technologisch worden geïnventariseerd. De uitkomst van deze inventarisatie dient als basis voor een nieuwe studie van de Bredase majolicavloer(en).[16] De eerste voorlopige resultaten leveren een verrassend beeld op van een heterogene groep majolica vloertegels, sommige met technische gebreken, andere met beperkte esthetische kwaliteiten. Een eenduidige verklaring voor de onderlinge verschillen is nog niet voorhanden maar moet mogelijk gezocht worden in verschillende producties, of het bestaan van meerdere vloeren.

Een belangrijk aandachtspunt in het onderzoek is de vraag naar de plaats en het karakter van de productie van de Bredase tegels. Sinds jaren worden de majolicategels uit het kasteel van Breda in de literatuur toegeschreven aan het bekende atelier van Guido Andries in Antwerpen. Bij nader toezien, blijken de aanwijzingen hiervoor toch erg beperkt te zijn en bovendien vatbaar voor alternatieve interpretaties.[17] De toewijzing aan de Antwerpse majolicaproductie roept in ieder geval meer vragen op en geeft geen verklaring voor de vaststelling dat de Bredase tegels wat vorm, decoratie, heraldisch kleurgebruik en techniek betreft niet aansluiten bij de gekende Antwerpse producten uit de eerste helft van de 16de eeuw.
Een voorlopige werkhypothese gaat uit van de mogelijkheid van een Antwerpse productie, maar volgens een uniek ontwerp dat speciaal voor de inrichting van het paleis van Hendrik III tot stand is gekomen. De majolicategels hebben, gezien hun uitgesproken karakter, ongetwijfeld deel uitgemaakt van het decoratieve programma van het paleis van Hendrik III. Wat Antwerpen als productieplaats betreft, gaat het dan uiteindelijk niet om een bestelling

van Antwerpse tegels, maar om een opdracht tot het vervaardigen van een vooraf ontworpen vloer.

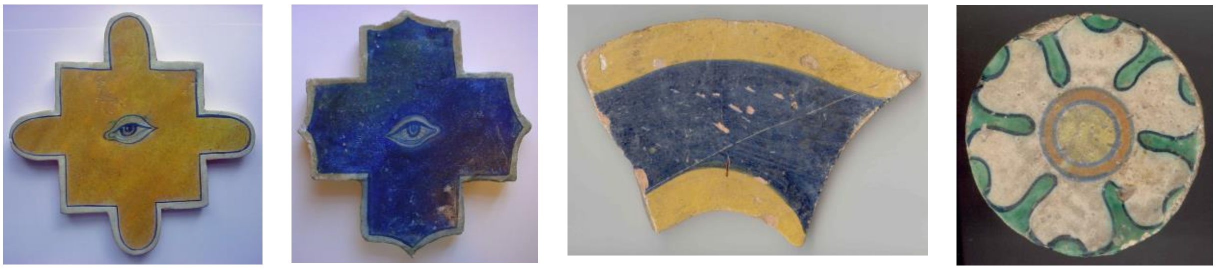

Afb. 6 Oogtegel in kruisvorm, oogtegel in stervorm, slingerbandtegel en rozettegel uit de collectie van Breda's Museum. © Breda's Museum.

Een andere majolicavloer op een elite site is slechts gekend uit archivalische bron. Philips van Bourgondië (1465 - Wijk bij Duurstede, 7 april 1524), bastaard van Philips de Goede, die in 1517 bisschop van Utrecht werd, heeft korte tijd voor zijn dood een tegelvloer besteld bij Guido Andries. Aangezien hij op dat ogenblik in de bisschoppelijke residentie - het kasteel van Wijk bij Duurstede - verbleef, was de vloer zeer waarschijnlijk voor deze residentie bestemd. Guido Andries belast op 7 december 1525 Cornelis Bol, mogelijk een tussenpersoon of een verwant aan zijn schoonvader Andries Bollekens, om een som van 14 gulden te innen, wat het saldo was van de betaling voor dit werk. In dit document wordt de vloer *pavensteenen* genoemd wat, gezien de betrokkenheid van het atelier *Den Salm*, een majolicavloer moet zijn geweest. Blijkbaar is bij opgravingen op het kasteel nooit een tegel of fragment van deze vloer tevoorschijn gekomen.[18]

Majolica vloertegels en wandtegels zijn in deze vroege periode niet altijd eenduidig van elkaar te onderscheiden. Een aantal elementen kan helpen bij het herkennen van vloertegels, waaronder de tegeldikte algemeen als het voornaamste criterium geldt. Vloertegels hebben al gauw een dikte van 20 mm en meer, wat niet uitsluit dat ons meerdere exemplaren uit verschillende sites bekend zijn die met moeite 15 mm halen. Recht afgesneden randen worden vaak ook als een bepalend kenmerk van vloertegels aangenomen. Ook dit is geen algemene regel wat we kunnen verklaren door de wijze waarop de kleitegel wordt aangemaakt. Vroege tegels werden niet met behulp van perfect vierkante vormraampjes gemaakt, maar met de hand gesneden langs een houten of metalen lat. Deze werkwijze resulteerde niet enkel in steeds verschillende tegelbreedtes en tegelhoogtes, maar ook in zowel recht gesneden tegelranden - wat mogelijk de intentie was - als licht tapse randen. Dit handmatig snijden komt duidelijk tot uiting bij de statistische analyses van de karakteristieken van de Rameyen-tegels. Een derde criterium om een tegel als vloertegel te rangschikken is de eventuele

aanwezigheid van glazuurslijtage, veroorzaakt door het veelvuldig belopen. Nochtans zijn meerdere situaties gekend waarbij tegels, die algemeen tot het wandtegeltype gerekend worden, in een tweede leven dienst gedaan hebben als vloertegel wat wordt opgemaakt uit de niet verwachtte glazuursleet. Indien tegels los beschikbaar zijn en niet overdadig met mortel zijn bevuild, kunnen plaatsmerken op de rug worden opgemerkt. Dit is een aanduiding voor de vloerder als hulpmiddel bij het correct plaatsen van de tegels wanneer een min of meer complexe decoratie zich uitspreidt over meerdere tegels. De majolicavloer uit het atelier van Masséot Abaquesme (Rouen) gemaakt voor het kasteel van Anne de Montmorency te Ecouen, die oorspronkelijk meerdere duizenden tegels bedroeg, is opgedeeld in blokken van 100 tegels die op de rug telkens gemerkt zijn met een groepsletter en een volgnummer.[19] Wandtegeltableaus gebruiken echter ook dergelijk nummeringsysteem zodat dit criterium slechts bruikbaar is in samenhang met een of meerdere van de overig vernoemde. Tenslotte geeft het decor mogelijk ook een aanwijzing. Vloertegels hebben zelden een hoekornament dat samen met drie aanliggende tegels een nieuw ornament gaat vormen, zoals dit op veel majolica wandtegels gebruikelijk is. En meestal volstaat een fragment van het decor om dit te associëren met een van de vele gekende wandtegeldecors waarbij het referentiewerk *De Nederlandse tegel, decors en benamingen, 1570-1930*[20] een nuttig hulpmiddel vormt.

---

[1] Piccolpasso, Cipriano - *Li tre Libri dell'Arte del Vasaio*, (The three books of the Potter's Art). A facsimile of the manuscript in the Victoria and Albert Museum London. Translated and introduced by Ronald Lightbown and Alan Caiger-Smith, Scolar Press, London 1980. Volume I en II. Herdruk 2007.

[2] Cruciani, Filipo e.a. - 'La pavimentazione in maiolica della cappella Baglioni in Santa Maria Maggiore a Spello e nella sagrestia di San Pietro a Perugia', in: Gian Carlo Bojani (ed.), *Il lavoro ceramico. Sintesi dell'arte*, Electa Editori Umbri, 1998, p. 249-257. Zie ook: Quinterio, Francesco - 'Architettura e ceramica nel Rinascimento in Umbria', p. 223-248.

[3] Quinterio, Francesco - *Maiolica nell' architettura del Rinascimento Italiano 1440-1520*, Cantini, Firenze, 1988.

[4] Rosen, Jean (ed.) - *Images du pouvoir, Pavements de faïence en France du XIIIe au XVIIe siècle*, édité à l'occasion de l'exposition au Musée de Brou à Bourg-en-Bresse du 24 juin au 24 septembre 2000, Réunion des Musées Nationaux, Paris, 2000.

[5] Van de naar schatting 8 à 9000 tegels oorspronkelijk resten er nog een 200-tal in-situ en in publieke en particuliere collecties.

[6] Caignie, Frans - 'Guido di Savino alias Guido Andries', in: *Tegel* 23/1995, p. 2-10.

[7] Nicaise, Henri - 'Les carreaux en faïence anversoise de l'ancienne abbaye d'Herckenrode', in: *Bulletin van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis*, 1935, nr. 4, p. 92-104; nr. 5, p. 117-127.
Voor een overzicht van de Antwerpse majolicavloeren zie ook: Dumortier, Claire - *Céramique de la Renaissance à Anvers, De Venise à Delft*, Editions Racine, les éditions de l'amateur, 2002.

[8] Blanchett, Chris - *The floor tiles at The Vyne*, Glazed Expressions, nr. 41/2000, Tiles & Architectural Ceramics Society.

[9] Een dergelijke doorgedreven studie van een majolicavloer is nooit eerder uitgevoerd. Daardoor ontbreekt het echter aan volwaardig vergelijkingsmateriaal.

[10] Dumortier, Claire en Caignie, Frans - 'Een 16de-eeuwse majolicavloer in de kapel van het hof van Rameyen in Gestel. Deel I: Historisch en ikonografisch kader; Deel II: Onderzoeksmethodes en conclusies', in: *Gentse bijdragen tot de interieurgeschiedenis*, vol. 32, 2003, p. 1-32.

[11] Caignie, Frans en Oost, Tony - ‘Majolicategels uit het kasteel van Egmont te Zottegem (België)’, in: *Tegel* 31/2003, p. 4-15.

[12] Caignie, Frans - ‘De majolicategels van Ten Duinen gepositioneerd in de Antwerpse majolica tegelproductie’, in: *Novi Monasterii, Jaarboek Abdijmuseum Ten Duinen 1138*. Themanummer "Middeleeuwse tegels in cisterciënzerabdijen, De tegelcollectie van Ten Duinen in een internationale context", vol. 5 - 2006, p. 227-264.

[13] Korf, Dingeman - ‘De zeskante "Anjum-tegels" in het Fries Museum; waar komen ze vandaan?’ in: *Antiek*, 11de jg, 1975/1976, p. 350.

[14] Groneman, Alfons - ‘Majolicavondsten te Breda’, in: *Jaarboek van de geschied- en oudheidkundige kring van stad en land van Breda “De Oranjeboom”*, XII, 1959, p. 22-55.
Groneman, Alfons - ‘De 16e-eeuwse tegelvloeren in het kasteel der Nassau's te Breda en enige andere producten van oud-nederlandse majolicanijverheid; een nieuwe toeschrijving aan Guido Andries’, in: *Mededelingenblad Nederlandse vereniging van vrienden van de ceramiek*, 16 (1959), p. 1-25.

[15] Van Wezel, G.W.C. - *Het paleis van Hendrik III graaf van Nassau te Breda*, Zwolle, 1999, p. 11.

[16] Onderzoek door Frans Caignie (Schilde, België) en Guido van den Eynde (Breda).

[17] De toeschrijving aan het atelier is hoofdzakelijk gebaseerd op een vierkante vloer- of wandtegel met een zelfde oogmotief die werd gevonden op het terrein van het atelier *Den Salm* van Guido Andries. De tegel kan geïnterpreteerd worden als een navolging van de originele oogtegelvloer van Breda en vormt op zich geen bewijs van productie van de Bredase tegels in het betreffende atelier. De tegel bevindt zich in de collectie van het Gemeentemuseum van Den Haag.

[18] Dumortier, Claire - ‘Les faïenciers italiens à Anvers au 16ème siècle, Aspects historiques’, in: *Faenza*, LXXIII, 1987, 4-6, p. 166-167, 170.

[19] Leroy, Catherine - ‘Avers et Revers des pavements du château d’Ecouen’, in: *Revue de l’Art, Objets d’art*, Presses Universitaires de France, n° 116/1997-2, p. 27-41.

[20] Pluis, Jan - *De Nederlandse Tegel, decors en benamingen, 1570-1930 - The Dutch Tile, designs and names, 1570-1930*, Primavera Pers, Leiden, 1997.